

Η Θεσσαλονίκη στο πεζογραφικό έργο των Ν. Γ. Πεντζίκη, Γ. Ιωάννου και Αλ. Ναρ.

Η πόλη ως παράγοντας διαμόρφωσης της λογοτεχνικής ταυτότητας των συγγραφέων.

Όπως θα δείξω, οι τρεις συγγραφείς του τίτλου αποκτούν τη λογοτεχνική τους ταυτότητα από την πόλη και της προσδίδουν μιαν άλλη ιδεατή ταυτότητα μέσα από το έργο τους.

Οι συγγραφείς και η μεταξύ τους σχέση: Και οι τρεις γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στη Θεσσαλονίκη· Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης (1908-1993), Γιώργος Ιωάννου (1927-1985), Αλμπέρτος Ναρ (1947-2005). Διαφέρουν χρονολογικά κατά μία λογοτεχνική γενιά. Και οι τρεις δημιούργησαν όλο (Πεντζίκης, Ναρ) ή το σημαντικότερο μέρος του έργου τους στη γενέθλια πόλη (ο Ιωάννου από το 1971 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, αλλά εξακολούθησε να γράφει για τη Θεσσαλονίκη). Και οι τρεις έχουν ενταφιαστεί στη Θεσσαλονίκη (η σωρός του Ιωάννου μεταφέρθηκε από την Αθήνα στη Θεσσαλονίκη, όπου πραγματοποιήθηκε και η νεκρώσιμη ακολουθία). Οι δύο πρώτοι είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι, ενώ ο τρίτος, Εβραίος. Ο Ιωάννου γνωρίζει καλά το έργο του Πεντζίκη και έχει, σύμφωνα με τις δημοσιευμένες κριτικές, επηρεαστεί από το έργο του. Ο Π. Μουλλάς, π.χ., θεωρεί τον Ιωάννου μαθητή του Πεντζίκη,¹ ενώ ο Γ. Παγανός διευκρινίζει πως «είναι μεν επηρεασμένος από τον Πεντζίκη, αλλά ταυτόχρονα δεν παύει να είναι κι ένας ρεαλιστής πεζογράφος».² Ο Ναρ όχι μόνο γνώριζε το έργο του Ιωάννου, αλλά διατηρούσε και προσωπική σχέση μαζί του. Ας θυμηθούμε ότι ο Ναρ πρωτοεμφανίζεται στα γράμματα το 1985 με το βιβλίο *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης, τα τραγούδια μας*, με πρόλογο του Ιωάννου.

Τα βιβλία στα οποία βασίζεται η παρούσα μελέτη (μόνο λογοτεχνικά) είναι το *Μητέρα Θεσσαλονίκη* (1970) του Πεντζίκη, τα *Για ένα φιλότιμο* (1964), *Η σαρκοφάγος* (1971), *Η μόνη κληρονομιά* (1974), *Το δικό μας αίμα* (1978) και *Η πρωτεύουσα των προσφύγων* (1984) του Ιωάννου, τα *Σε αναζήτηση ύφους* (1991, 2η έκδ. εμπλουτισμένη, 1997) και *Σαλονικάι, δηλαδή Σαλονικιός* (1999) του Ναρ. Περιοριστήκαμε μόνο στο *Μητέρα Θεσσαλονίκη* του Πεντζίκη, διότι στη συλλογή αυτή μικρών σε έκταση πεζών ο συγγραφέας συγκεντρώνει όλη την κοσμοθεωρία του για τη γενέθλιά του πόλη (άρχισε να τα δημοσιεύει σε διάφορα περιοδικά από το 1935 έως το 1962), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η Θεσσαλονίκη δεν είναι συνεχώς παρούσα φανερά ή υπαινικτικά και στο υπόλοιπο έργο του.

Τι εννοούμε, όμως, όταν λέμε ότι οι συγγραφείς αυτοί απέκτησαν τη λογοτεχνική τους ταυτότητα από τη Θεσσαλονίκη; Ενδεικτικά αναφέρω κάποια κοινά στοιχεία στο έργο τους, που προσδίδουν την ταυτότητα. Και οι τρεις γράφουν για τη Θεσσαλονίκη: Τοπογραφία της πόλης (μνημεία, κτίρια, δρόμοι, ρυμοτομία παλαιά και νεότερη). Ιστορία της πόλης (αρχαία, βυζαντινή, πρόσφατη· λείπει και από τους τρεις η οθωμανική ιστορική περίοδος της Θεσσαλονίκης, κάτι που θα σχολιάσουμε στη συνέχεια). Ιδιαιτερότητες της πόλης (τοποθεσία, κλίμα, γραφικότητες, παραδόσεις). Άνθρωποι (μυθικά και ιστορικά πρόσωπα, πρόσωπα της εκκλησίας, της πολιτικής, της λογοτεχνίας, του πανεπιστημίου, απλοί άνθρωποι). Εθνοτικές ομάδες

*Ευχαριστώ τον συγγραφέα Περικλή Σφυρίδη για τις πληροφορίες που μου έδωσε σχετικά με τους τρεις συγγραφείς του τίτλου, τους οποίους γνώριζε προσωπικά.

¹ Βλ. Π. Σφυρίδης (επιμ.), *Παραμυθία Θεσσαλονίκης. Η πεζογραφία στη Θεσσαλονίκη από το 1912 έως το 1995. Πρακτικά Συνεδρίου (Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, 23-25 Οκτωβρίου 1996), Θεσσαλονίκη 1997*, σ. 426.

² Βλ. ό.π., σ. 423.

πληθυσμού (Έλληνες και Ισραηλίτες κυρίως, κάποιες αναφορές σε Φραγκολεβαντίνους, ελάχιστες ή καθόλου σε Τούρκους). Τα κείμενα και των τριών έχουν τη μορφή αφηγήσεων, όπου κυρίαρχο ρόλο παίζει η μνήμη των συγγραφέων, η οποία βασίζεται άλλοτε σε άμεσο εμπειρικό υλικό (προσωπικά βιώματα) κι άλλοτε σε έμμεσο (συνήθως σε γνώσεις από την ανάγνωση βιβλίων). Βέβαια, η αξιοποίηση του εμπειρικού αυτού υλικού δεν γίνεται τυχαία στους τρεις αυτούς συγγραφείς. Είναι επιλεκτική για να εξυπηρετήσει τους συγγραφικούς στόχους του καθενός που, φυσικά, στα επιμέρους δεν συμπίπτουν.

Ο χρόνος: Και οι τρεις χρησιμοποιούν τον χρόνο ελεύθερα, με άλματα συνήθως από το παρόν στο εγγύς ή απώτερο παρελθόν της πόλης. Συνήθως, η αφήγηση αρχίζει από κάποια παρατήρηση που αφορά το παρόν της Θεσσαλονίκης (παρόν της πόλης που ταυτίζεται με τον χρόνο της συγγραφής του κειμένου), και από 'κει και πέρα το κουβάρι του χρόνου ξετυλίγεται προς τα πίσω, για να σταματήσει εκεί που επιθυμεί ο κάθε συγγραφέας, ανάλογα με το θέμα που πραγματεύεται.

Το λογοτεχνικό κλίμα των κειμένων τους: Και στους τρεις παρατηρείται μια εσωστρέφεια, κυρίαρχη στον Πεντζίκη, αρκετά έντονη στον Ιωάννου, κάπως πιο ξεθυμασμένη στον Ναρ. Αλλά ας δούμε αναλυτικότερα τι από τη Θεσσαλονίκη με τη συνεχή ζωή εικοσιτριών αιώνων επιλέγει ο κάθε συγγραφέας για να δημιουργήσει τη λογοτεχνική του ταυτότητα.

Το τι επιλέγουν έχει άμεση σχέση με το τι επιδιώκει να αναδείξει από την πόλη και το ιστορικό παρελθόν της Θεσσαλονίκης ο καθένας από τους τρεις αυτούς συγγραφείς μέσα στο έργο του. Με άλλα λόγια, τι τον ενδιαφέρει να διαφυλάξει ως πολύτιμη κληρονομιά από τη λήθη που φέρνει ο χρόνος, και μάλιστα σε μια εποχή, αυτήν του 20ού αι., που χαρακτηρίζεται από πρωτοφανείς αλλαγές. Είναι γνωστό ότι τον Πεντζίκη τον ενδιέφερε πάνω απ' όλα η Ορθοδοξία. Βαθύτατα θρησκευόμενο άτομο, έβλεπε τη Θεσσαλονίκη ως μια πόλη συνέχεια της ορθόδοξης παράδοσης και αυτή την πίστη του θέλει να διασώσει με το έργο του. Ο Π. Σφυρίδης δίνει το πεζογραφικό στίγμα του Πεντζίκη ως εξής: «Μ' αυτόν, λοιπόν, τον μοντέρνο άφηγηματικό λόγο, που έχει ως πρότυπο το έργο του Τζούς, ο Πεντζίκης, ως πιστός ορθόδοξος χριστιανός, επιχειρεί μια λογοτεχνική ενδοσκόπηση στα βήματα των μεγάλων πατέρων της Ορθοδοξίας και του Συναξαριστή, όπου ιδιαίτερο ρόλο έχουν η μνήμη, η αποθησαυρισμένη πολύμορφη γνώση, η βυζαντινή παράδοση και τα θαύματα. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι στο έργο του επιχειρεί μια λογοτεχνική εκφορά της Ορθοδοξίας, την οποία μπολιάζει με μια κοσμική οξυδερκή παρατήρηση που δίνει ιδιαίτερη σημασία σε πράγματα, πρόσωπα και ασήμαντα γεγονότα του καθημερινού βίου. Ξεχωριστή θέση έχουν οι αναφορές του στη γενέθλια πόλη [...] και το πλησίον Άγιον Όρος».³ Ο αφηγητής στο πεζό «Ενδον πόλη» του Πεντζίκη νιώθει μόνος στην κάμαρή του. Ακούει όμως τον λόγο ενός μοναχού: *Δεν είμαστε μόνοι στην έρημο. Πρέπει να θυμούμαστε και θυμούμαστε. Σχετιζόμαστε με τη μνήμη σε πλήρη ομολογία του εαυτού μας γυμνού... Πάντα θυμούμαστε, αντέχοντας την γεμάτη οδύνη βάσανο της μνήμης [...]. Η εκκλησία είναι το σώμα, όπου εισέρχουμαι μετά την εξιστόρηση του πρακτικού βίου. Ακολουθώ κατόπι τα παραδείγματα. οσίων, αγίων, ενδόξων, θεοφόρων πατέρων, μαρτύρων [...]. Ολοκλήρου του βίου των παθών, θαυμάτων, θαυμασίων και της Ανάστασης...*, που την ονομάζουμε οι Χριστιανοί και «Λαμπρή», για να καταλήξει σε ύμνο μιας πόλης που την αποκαλεί *Λαμπρή πρωτεύουσα*, κι αμέσως μετά συνεχίζει: *Οι λόγοι του μοναχού*

³ Βλ. Π. Σφυρίδης, «Η μεταπολεμική πεζογραφία της Θεσσαλονίκης», στο ένθετο «Βιβλιοθήκη», εφ. *Ελευθεροτυπία* (αφιέρωμα στη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης), 24.1.2003, σσ. 8-14· ο ίδιος, *Παραφύλαδες II. Κείμενα λογοτεχνίας και βιβλιοκρισίες 1999-2008*, εισ.-επιμ.-ανθολ. Σ. Σταυρακοπούλου, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σσ. 143-158.

μού φέρνουν στο νου την πατρίδα μου Θεσσαλονίκη. Στην κάμαρή μου δεν νιώθω πια έρημος. Ηγέρθην από το στρώμα του θανάτου. Μητέρα πόλη, με τα πρόσωπα που σε κατοικούν, κατοίκησαν και θα κατοικήσουν, αδελφώνω και υπάρχω (σσ. 28-29).⁴ Ποια, όμως, είναι η «Λαμπρή πρωτεύουσα»; Προφανώς η μητρόπολη της Ορθοδοξίας, η Κωνσταντινούπολη, η οποία, όμως, σήμερα είναι τουρκική. Έτσι, τα σκήπτρα της Ορθοδοξίας τα παίρνει η Θεσσαλονίκη με τις βυζαντινές εκκλησίες και το βυζαντινό παρελθόν της. Γι' αυτό αποσιωπάται το γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη βρισκόταν υπό τουρκική κατοχή (ήταν, δηλαδή, πόλη οθωμανική) για 482 χρόνια. Ο Πεντζίκης ασπάζεται το ιδεολόγημα της συνέχειας του ελληνικού έθνους. Κι αν τα μνημεία της Αθήνας παραπέμπουν ευθέως στο αρχαίο παρελθόν του έθνους, που θα σβήσει κατά τη ρωμαϊκή κατοχή, το έθνος θα συνεχίσει τη ζωή του μέσα από την Ορθοδοξία στο Βυζάντιο και από 'κει είναι η Θεσσαλονίκη που θα το «αναστήσει» στο νέο ελληνικό κράτος. Το δηλώνει με σαφήνεια: *Το δράμα του θανάτου και της ανάστασης του Ελληνισμού ολόκληρο περιλαμβάνεται μέσα στην εκκλησία μας. Όταν σκεφτούμε έτσι, βλέπουμε ποια μπορεί να 'ναι η αισθητική πειθαρχία που χρειάζονται τα μάτια μας για να δούνε. Να δούμε την πόλη των πολλών και ωραίων ναών, όπως συνήθως χαρακτηρίζεται, την πόλη του Αγίου Δημητρίου, όπως επίσης η Θεσσαλονίκη ονομάζεται*» (σ. 43). Κάτω, λοιπόν, από αυτό το πρίσμα, ο Πεντζίκης δημιουργεί τη λογοτεχνική του ταυτότητα από τη γενέθλια πόλη. Και πράγματι, δεν υπάρχουν βυζαντινές εκκλησίες, κάστρα, νεότερα μνημεία, δρόμοι, σύγχρονα κτίρια, ιστορικά γεγονότα, πρόσωπα του μύθου και της ιστορίας που να μην τα μνημονεύσει στα κείμενα της *Μητέρας Θεσσαλονίκης*. Και σε αυτό τον διευκολύνει η συνειρμική αφηγηματική τεχνική που επέλεξε για το έργο του. Πρέπει να σημειώσουμε επίσης ότι δεν τον ενδιαφέρουν τα γεγονότα της πρόσφατης ιστορίας της πόλης. Ο Μακεδονικός Αγώνας, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, η Μικρασιατική Καταστροφή, ο ερχομός των προσφύγων από την Ιωνία και από άλλες «χαμένες πατρίδες», η γερμανική Κατοχή και ο Εμφύλιος, δεν υπάρχουν στα κείμενα. Φαίνεται ότι τα πράγματα που γίνονται η αφορμή για να γράψει τα κείμενα δεν προσγειώνουν τη μνήμη του στο πρόσφατο ιστορικό παρελθόν, όπως συμβαίνει με τους Ιωάννου και Ναρ, όπως θα δούμε παρακάτω, αλλά την ενεργοποιούν σε συμβάντα του αρχαίου και – κυρίως – του βυζαντινού απόμακρου βίου. Στο κείμενο «Θεσσαλονίκη και ζωή» αναφέρει ότι ο ιστορικός βίος της πόλης αρχίζει το 315 π.Χ., με την αναγκαστική συνοίκηση από τον Κάσσανδρο του πληθυσμού 26 πολισμάτων, τα οποία δημιούργησαν την πόλη που της έδωσε το όνομα της συζύγου του *Θεσσαλονίκης*. Μας πληροφορεί επίσης ότι *υπό τον χορό των ανθρωπόμορφων θεών, που μελετήθηκε η προέλευση και η εξέλιξή τους, ο χορός των πόλεων που γίνονται αγάλματα, στα μέτρα της μορφής του ανθρώπου, είναι ένας χαρακτήρας που θα παραμείνει βασικός στη διαμόρφωση της ελληνικής σκέψης*. Παρατηρεί ότι παρά την έλευση στη Θεσσαλονίκη του Αποστόλου Παύλου, ο οποίος απηύθυνε στους κατοίκους της δύο από τις ωραιότερές του επιστολές και ο οποίος ζήτησε να καταρρίπτονται τα είδωλα ως ασαφή, γιατί δεν αντιπροσωπεύουν μια ενότητα που ένα μεγαλύτερο πλήθος ψυχές ζητούσε, η ανθρωπόμορφη αντίληψη της πόλης διατηρήθηκε [...]· *μόνον ότι ερμηνεύθηκε πως το κάλλος το ανθρώπινο, όση και αν λάβει ισχύ, δεν έχει ποτέ σημασία μόνο του, αλλά πάντα μονάχα εν ονόματι της ομοίωσής του προς τον Θεό, που είναι εικόνα του, ώστε μ' αυτήν να παρουσιαστεί και ο ίδιος ο Παντοκράτωρ, όταν κατήλθε επί γης*. Έτσι, οι Θεσσαλονικείς εξακολουθούν να βλέπουν σαν μητέρα-άνθρωπο την πόλη τους, δίχως να αμαρτάνουν, με μια μόνο διαφορά· ότι αυτή δεν

⁴ Τα παραθέματα είναι από το *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, ειδική έκδοση σε 200 αντίτυπα εκτός εμπορίου, που κυκλοφόρησαν οι «Αγροτικές Συνεταιριστικές Εκδόσεις» για τον εορτασμό των 2300 χρόνων από την ίδρυση της Θεσσαλονίκης.

υπήρχε παρά χάρις στο τέκνο της, τον κλεινό Δημήτριο, που σαν άνθρωπος μαρτύρησε, αναπαριστώντας με τον αληθινό αγώνα του πνεύματος τη δοκιμασία του επί γης βίου του Θεανθρώπου (σ. 39). Για την επιλογή αυτή του Πεντζίκη, για την οποία κατηγορήθηκε για ελιτισμό και εσωστρέφεια (όπως και άλλοι συγγραφείς των *Μακεδονικών Ημερών* και του *Κοχλία*), έχουν ακουστεί διάφορα. Θα σταθώ μόνο σε μια παρατήρηση του Αλ. Κοσματόπουλου, ο οποίος θεωρείται – και ίσως είναι – ο πιστότερος μαθητής του Πεντζίκη. Ο Κοσματόπουλος διατύπωσε την άποψη ότι στη Θεσσαλονίκη υπάρχει η παράδοση του ησυχασμού, ανεξάρτητα κατά πόσον ή κάτω από ποιες μορφές επιβιώνει στις μέρες μας. Και ησυχασμός είναι η παραίτηση από κάθε μορφή εξουσίας.⁵ Σε αναφορά του ο Πεντζίκης για τον δεύτερο πολυύχο της Θεσσαλονίκης, κύριο εκπρόσωπο των Ησυχαστών, τον Μεγάλο Γρηγόριο Παλαμά, γράφει πως αυτός για το φως μιλώντας της Αγίας Μεταμόρφωσης, που έκατος όσο ηδύνατο το είδε, διδάσκει πως ο άνθρωπος μπορεί να το δει χάρις σε άσκηση επίπονη εν τω στοχασμώ του θανάτου» (σ. 81).⁶ Μ' άλλα λόγια, συγκέντρωση εις εαυτόν και στην Ορθοδοξία και σ' ό,τι από την ιστορία έχει σχέση με αυτήν.

Ο Ιωάννου δημιουργεί τη λογοτεχνική του ταυτότητα με το υλικό – κυρίως – των προσωπικών του βιωμάτων. Έχει ζήσει στην προπολεμική Θεσσαλονίκη με τους μαχαλάδες και τα τουρκόσπιτα. Έχει βιώσει τα γεγονότα του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου και τη γερμανική Κατοχή στη Θεσσαλονίκη, όπου το 1943 συντελέστηκε και «Το ξεκλήρισμα των Εβραίων».⁷ Εντάχθηκε στην Χριστιανική Κίνηση των Κατηχητικών της Θεσσαλονίκης για να επιβιώσει από την πείνα της Κατοχής με τα συσσίτιά τους.⁸ Γνώρισε από κοντά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης⁹ και τον Εμφύλιο από γεγονότα που διαδραματίστηκαν μέσα στην πόλη.¹⁰ Ήταν παρών στην πόλη τις δεκαετίες 1950 και 1960 που η «αντιπαροχή» τής άλλαξε τη μορφή.¹¹ Γόνος προσφύγων από την Ανατολική Θράκη, δεν θέλει μόνο να διασώσει τον αγώνα επιβίωσης των προσφύγων στη γενέθλια πόλη,¹² αλλά να μιλήσει και για τον αέρα ενός άλλου ανώτερου πολιτισμού που έφεραν οι πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη – που τους θεωρεί «Βυζαντινούς υπηκόους» μας¹³ – αλλάζοντας και το κοινωνικό της πρόσωπο και την πνευματική της προσωπικότητα. Αυτά είναι τα θέματα που επιλέγει και πραγματεύεται ο Ιωάννου, και η μνήμη του, με τα μπρος πίσω μέσα στον χρόνο, αντιπαραθέτει το παλιό με το καινούριο, αναπολώντας το παλιό με νοσταλγία, αλλά βλέποντας και το καινούριο ως μια κοινωνική και ιστορική αναγκαιότητα.

Πρόδηλο είναι ότι οι αναφορές Πεντζίκη και Ιωάννου συμπίπτουν σε πολλά: μνημεία, κτίρια, τόπους, ιστορικά και άλλα γεγονότα, πρόσωπα, αλλά και στο ιδεολόγημα της συνέχειας του Βυζαντίου στο νεοελληνικό κράτος μέσα από τη Θεσσαλονίκη. Το πώς, όμως, εξιστορούνται αυτά έχει να κάνει από ποια σκοπιά τα προσεγγίζει ο καθένας, σύμφωνα με τις πεποιθήσεις και τον χαρακτήρα του. Ο

⁵ Βλ. *Παραμυθία Θεσσαλονίκης*, ό.π. (σημ. 1), σ. 257.

⁶ Για περισσότερα βλ. Ν. Γ. Πεντζίκη, *Προς Εκκλησιασμόν. Κείμενα θεώρησης*, Θεσσαλονίκη, «Αγροτικές Συνεταιριστικές Εκδόσεις», 1970.

⁷ Βλ. Γ. Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, Αθήνα, «Ερμής», 1978.

⁸ Βλ. «Ο Χριστός αρχηγός μας...» στο: Γ. Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Αθήνα, Κέδρος, 2^η 1984.

⁹ Βλ. «Θεσσαλονίκη: 25 Μαρτίου 1944» στο: Γ. Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, ό.π. (σημ. 7).

¹⁰ Βλ. «Παραπεταμένη απελευθέρωση», «Τα ίχνη της πυρκαγιάς», κ.ά. στο: Γ. Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, ό.π. (σημ. 7), και διάσπαρτες αναφορές στο: Γ. Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, ό.π. (σημ. 8).

¹¹ Βλ. «Είς τόπον λεγόμενον Λιθόστρωτον...», «Για τις περιβόητες πολυκατοικίες», κ. ά., στο: Γ. Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, ό.π. (σημ. 7).

¹² Βλ. «Η παρέλαση των προσφύγων» στο: Γ. Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, ό.π. (σημ. 7).

¹³ Βλ. ό.π., σ. 83.

Ιωάννου, που ανδρώθηκε μέσα στα κατηχητικά, είναι κι αυτός εμποτισμένος¹⁴ από χριστιανική πίστη. Το δηλώνει ρητά: *Είμαι θρήσκος και θέλω αυτό να το ομολογήσω σε πρώτο πρόσωπο. Μερικοί φίλοι με θρησκευτική βαθύτητα με βρίσκουν ελαφρό στα θρησκευτικά μου. Αλλά ελαφρός ζελαφρός, είμαι πολύ σταθερός σ' αυτά τα ρητά, ίσως, αισθήματα*.¹⁵ Τι εννοεί, όμως, όταν λέει πως κάποιιοι που έχουν βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα τον κατηγορούν ότι το δικό του είναι ελαφρό; Ποιο είναι το βαθύ και ποιο το ελαφρό; Δεν μπορώ να μην σκεφτώ ότι στους πρώτους με το βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα ανήκει ο Πεντζίκης και, όπως θα δούμε παρακάτω, σ' αυτόν ίσως αναφέρεται μεταξύ άλλων. Ο Πεντζίκης είναι χαρακτηριστική περίπτωση πιστού του δόγματος. Ασπάσθηκε την Ορθοδοξία από μια εσωτερική υπαρξιακή ανάγκη να ηρεμήσει μέσα σ' ένα κατακερματισμένο κόσμο που τον θεωρούσε αφιλόξενο. Βρήκε τη γαλήνη – όπως ο ίδιος κατ' επανάληψη δήλωνε και έγραφε – μέσα στην πίστη, συμφιλιώνοντας τη ζωή με τον θάνατο. Ένωθε πεθαμένος και αναστήθηκε (*Ο πεθαμένος και η ανάσταση*). Δεν ερευνά την αλήθεια των όσων η Ορθοδοξία διδάσκει και επαγγέλλεται. Πιστεύει στα θαύματα και διαβάζει καθημερινά τον «Συναξαριστή», απ' όπου εμπνέεται για τη λογοτεχνία και τη ζωγραφική (με έναν δικής του έμπνευσης αντιγραφικό κώδικα, την ψηφαρίθμηση, η οποία, κατά τον Σφυρίδη, τον οδηγεί σε έκσταση).¹⁶ Ο Ιωάννου εντάχθηκε στη Χριστιανική Κίνηση τον καιρό της γερμανικής Κατοχής, για να τον γράψουν στα συσσίτια των Κατηχητικών και να επιβιώσει από την πείνα σε μια ηλικία (δεκαπέντε χρονών) που από τη μια μεριά ήταν επιρρεπής σε μια «κατήχηση» και από την άλλη, ανοιχτός σε ερωτηματικά και αμφισβητήσεις. Φαίνεται, όμως, πως και οι ιθύνοντες την Κατηχητικών τότε, άνθρωποι της «Ζωής» (Φραγκόπουλος, Χατζηανδρέου) δεν ήταν φανατικοί. Γράφει: *Τώρα που το σκέφτομαι, βρίσκω ότι μας κρατούσαν όσο μπορούσαν πιο μακριά από την ορθόδοξη παράδοση, την προερχόμενη από τον μοναχισμό. Ουδέποτε έγινε λόγος για συναζάρια, για βίους αγίων, για συλλογές θαυμάτων, για θαυματοργές εικόνες, για υπερφυσικές εμφανίσεις, εκτός, βέβαια, από αυτές που βεβαιώνονται από τη Γραφή. Το ότι στους πρώτους κατατάσσει τον Πεντζίκη προκύπτει αβίαστα με τα όσα λέει παρακάτω: Μου αρέσουν οι θεωρίες του ησυχασμού, μου είναι όμως αδύνατο να συμφωνήσω με τον φίλο συγγραφέα Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη, που βεβαιώνει με πάθος ότι αρκεί να διαβάσει μερικές σελίδες από τον Συναξαριστή, για να του φύγει ο πονοκέφαλος. Λυπούμαι, αλλά ούτε η μεγαλοσύνη του ούτε η γνώση του της φαρμακευτικής είναι δυνατόν να με πείσουν. Ο πονοκέφαλος, για την ώρα, θεραπεύεται μόνο με ασπιρίνη*.¹⁷ Κάτω από αυτό το πρίσμα, πρέπει να θεωρήσουμε τον Ιωάννου ως πιστό που απλώς αποδέχεται μια λαϊκή χριστιανική παράδοση. Αναφέρει κι αυτός στα κείμενά του θαύματα που, κατά την παράδοση, πραγματοποίησε ο πολιούχος της πόλης Άγιος Δημήτριος, αλλά αφήνει να εννοηθεί ότι δεν τα πολυπιστεύει, αφού ταυτίζει τον Βαρδάρη με τον Άγιο. Γράφει: *Δεν ξέρω τι ακριβώς υπάρχει πια και τι δεν υπάρχει... Μόλις τώρα, όμως, άρχισα κι εγώ να υποψιάζομαι πως αυτός ο Βαρδάρης δεν μπορεί να είναι άσχετος με τον Άγιο Δημήτριο. Ίσως μάλιστα να είναι ένα και το αυτό, ο ίδιος ο θαυματοργός Άγιος. Και κάποτε θα φουσήξει. Και θα φουσήξει όπως φύσαγε*.¹⁸

¹⁴ Γράφει στο «Ο Χριστός αρχηγός μας...», ό.π. (σημ. 8), σ. 130: «Αμέσως πρέπει να πω πως η είσοδός μου αυτή στην “Αδελφοσύνη” στάθηκε αποφασιστική για τη διαμόρφωσή μου και τη ζωή μου. Η ζωή μου θα ήταν διαφορετική – δεν ξέρω αν καλύτερη ή χειρότερη – εάν δεν έμπαινα εκεί».

¹⁵ Βλ. «Κάτω απ' τις πυκνές δεντροστοιχίες» στο: Γ. Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, ό.π. (σημ. 8), σ. 33.

¹⁶ Βλ. Π. Σφυρίδης, «Η κοσμοθεωρία του Ν. Γ. Πεντζίκη από τον πεζό λόγο στη ζωγραφική δημιουργία», *Νέα Εστία* 1817 (Δεκ. 2008) 1040-1049.

¹⁷ Βλ. Γ. Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, ό.π. (σημ. 8), σσ. 156-157.

¹⁸ Βλ. «Η πλατεία του Αγίου Βαρδαρίου» στο: Γ. Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, ό.π. (σημ. 7), σ. 43.

Είπαμε ότι ο Πεντζίκης πιστεύει στα θαύματα. Μιλώντας για την εκστρατεία του Βούλγαρου Ιωαννίτζη ή Σκυλογιάννη εναντίον της Θεσσαλονίκης, που είχε φτάσει έξω από την πόλη και ετοιμαζόταν να την κατακτήσει, γράφει: *Έτσι, λοιπόν, απ' εκείνο το σημείο, πρόφτασε να δει ο Σκυλογιάννης τη Θεσσαλονίκη που δοκιμάζονταν για τις αμαρτίες των ανθρώπων της. Αλλά το ίδιο βράδυ, ο πολιούχος Άγιος Δημήτριος, που τόσες φορές σκόρπισε τη λαίλαπα των εναντίων και λύτρωσε την Μητέρα του πόλη, αυτοπροσώπως ντυμένος στα λευκά, υπό την μορφή του στρατηγού των βαρβάρων Μαναστρά, μπαίνει μέσα στο αντίσκηνο του Σκυλογιάννη και τον καταβάλλει με το δόρυ του. Να τον θυμόσαστε, στερεώνοντας την πίστη σας στον Μεγάλο Άγιο».*¹⁹

Η διαφορετική πρόσληψη της Ορθοδοξίας στους δύο αυτούς συγγραφείς τούς οδηγεί και σε διαφορετική σκοπιά από την οποία αφηγούνται ίδια γεγονότα. Έτσι, όταν ο Πεντζίκης αναφέρεται στη σφαγή επτά χιλιάδων κατοίκων της Θεσσαλονίκης από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο, γράφει πως *το αυτοκρατορικό του, όμως, ανάστημα σέρνοντας μετανιωμένος στην εκκλησία, διδάχτηκε πως η βία τίποτα καλό δεν αποκαθιστά,*²⁰ εστιάζοντας την προσοχή του στη μετάνοια του αυτοκράτορα, ενώ ο Ιωάννου αντίστοιχα δηλώνει: *Πάντως, επτά χιλιάδες Θεσσαλονικείς, όσοι λένε, πως είχαν σφαγεί στον Ιππόδρομο και επί του κτήνους εκείνου, του αυτοκράτορος Θεοδοσίου, που οι Θεσσαλονικείς, σοφά ποιούντες, δεν του έχουν αφιερώσει κανένα δρόμο, ενώ η Εκκλησία τον έχει, δυστυχώς, ανακηρύξει Άγιο.*²¹

Το ίδιο συμβαίνει όταν οι δύο αυτοί συγγραφείς αναφέρονται όχι σε ιστορικά γεγονότα που σημάδεψαν την ιστορία της Θεσσαλονίκης, αλλά σε τόπους ή σε μνημεία της πόλης. Π.χ., όταν αναφέρονται στο Μικρό Καραμπουρνου, το γνωστό Καραμπουρνάκι, ο μεν Πεντζίκης αναρωτιέται αν εκεί υπήρχε το αρχαίο πόλισμα Αλία, γιατί από μικρό θυμάμαι εκεί κάτι λευκά, λαμπρά μάρμαρα, κάτι που συνάδει με τις έρευνες του αρχαιολόγου καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Κ. Ρωμαίου, *ότι πιθανόν επί του γηλόφου, στην άκρη από το Καραμπουρνάκι, να 'ταν το κεφαλοχώρι όλων των παλαιών οικισμών που συνοικίσθησαν αποτελώντας τη Θεσσαλονίκη,*²² ενώ ο Ιωάννου για τον ίδιο τόπο γράφει ότι εκεί είχαν στήσει την καραντίνα και τα στρατόπεδα για τους πρόσφυγες, *Πόντιους και Μικρασιάτες, το '22. Κόσμος και κοσμάκης, τουρκομερίτες και τουρκόγλωσσοι ακόμα Γιουνάνιδες, διέσχισε στεριές και θάλασσες, γλίτωσε από το μαχαίρι, και ήρθε για ν' αφήσει την τελευταία του πνοή εδώ, κάτω από πλούσιο παλιολλαδίτικο βρισίδι.*²³ Η εξήγηση είναι απλή. Εκτός των άλλων, που ήδη έχουμε επισημάνει, ο Πεντζίκης είναι γηγενής Θεσσαλονικιός, ενώ ο Ιωάννου έχει προσφυγική καταγωγή.

Ένα ακόμα παράδειγμα, που αφορά ένα μνημείο της Θεσσαλονίκης, το γνωστό ως «κινηματογράφος Αλκαζάρ». Ο Πεντζίκης παρατηρεί: *Σε διαφορετικά επίπεδα ο χρόνος χρησιμοποιεί ένα και το αυτό ακίνητο, που αν δεν είναι βέβαιο πως αρχικά ήταν ναός, ακολούθως έγινε τζαμί, καφενείο, φαρμακείο, τηλεφωνικό κέντρο, αποθήκη καπνών, εστιατόριο, γραφείο, καμπαρέ και κινηματογράφος,*²⁴ για να επισημάνει τη μακρόχρονη συνέχεια ζωής στην πόλη. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Ιωάννου, *το Αλκαζάρ – τζαμί στην Τουρκοκρατία, βυζαντινή εκκλησία παλιότερα, σινεμά τώρα, αλλά συνεχίζει με ερωτικά υπονοούμενα πως μέσα στον λαϊκό αυτόν κινηματογράφο νιώθεις πραγματικά μια εκκλησιαστική ανακούφιση και τον πλησίον*

¹⁹ Βλ. «Αποψη από βορειοδυτικά» στο: Ν. Γ. Πεντζίκης, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, Αθήνα, «Κέδρος», 1987, σ. 54.

²⁰ Βλ. «Μητέρα Θεσσαλονίκη» στο ομώνυμο βιβλίο, ό.π., σ. 87.

²¹ Βλ. «Με τα σημάδια της απάνω μου» στο: Γ. Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, ό.π. (σημ. 7), σσ. 176-177.

²² Βλ. «Πανόραμα και ιστορία» στο: Ν. Γ. Πεντζίκης, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, ό.π. (σημ. 19), σσ. 57, 58.

²³ Βλ. «Με τα σημάδια της απάνω μου», ό.π. (σημ. 21), σ. 173.

²⁴ Βλ. «Θεσσαλονίκη και ζωή» στο: Ν. Γ. Πεντζίκης, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, ό.π. (σημ. 19), σ. 46.

σου πολύ κοντά σου.²⁵ Ο Ιωάννου τονίζει το ερωτικό στοιχείο του μνημείου που έγινε κινηματογράφος, κάτι που βρίσκουμε και στο πεζογράφημά του «Τα λαϊκά σινεμά» στο *Για ένα φιλότιμο*, το βιβλίο με το οποίο άνοιξε την αυλαία της γόνιμης πεζογραφικής του πορείας. Και αυτός ο ερωτισμός προς τον Άλλο, που φυσικά οφείλεται στην ερωτική ιδιαιτερότητα του Ιωάννου, διακρίνεται στα περισσότερα κείμενα του έργου του, ενώ ο ερωτισμός του Πεντζίκη αφορά αποκλειστικά την Ορθοδοξία και τη Θεσσαλονίκη. Γράφει: *Συμφωνώ μ' ό,τι υποθέτω πως θέλεις να πεις: ότι δηλαδή όλες οι περιπέτειες, ακόμα κι αυτό το ταξίδι στον Θερμαϊκό, είναι έρωτας. Έτσι είναι.*²⁶ Είναι και αυτή μια ακόμα αιτία, που, μαζί με τις άλλες, διαφοροποιεί τη λογοτεχνική ταυτότητά τους την οποία δημιουργήσαν από την πόλη.

Ο Ναρ, γιος επιζώντων του Ολοκαυτώματος και μελετητής της ιστορίας και του πολιτισμού των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, δημιούργησε τη λογοτεχνική του ταυτότητα ως ο συγγραφέας μιας μακράς πορείας ζωής των ομοεθνών του στη γενέθλια πόλη. Αρχίζει κι αυτός την εξιστόρηση από τον τόπο, όπως και οι δύο προηγούμενοι συγγραφείς, για να περάσει αμέσως στην ιστορία, απώτερη και πρόσφατη, της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, που πριν από την απελευθέρωση της πόλης από τον τουρκικό ζυγό, το 1912, ήταν η πολυπληθέστερη. Με τα κείμενά του (που ο ίδιος τα χαρακτηρίζει «διηγήματα»), ο Ναρ «επιτυγχάνει να εισαγάγει μια νέα τοπιογραφία της Θεσσαλονίκης, η οποία οδηγεί τον αναγνώστη σε μια διαφορετική περιδιάβαση της πόλης», όπως σημειώνει η Φρ. Αμπατζοπούλου.²⁷ Και πράγματι, οι ίδιοι δρόμοι και οι γειτονιές, *με τα εξωτικά, πλην λησμονημένα ονόματα – Πλάσα, Πούλια, Ρόγος, Μεϊντάν ντι Λουμπέν, Μαδρεσικά ντελ Άγουα*, μαζί με τις συναγωγές των Εβραίων, που οι Έλληνες τις έλεγαν – και τις ήξεραν – ως «χάβρες», “*νασί στο σχήμα του ουρανού*”, *τις χαμένες πατρίδες τις πρώτες μνημονεύοντας – Αραγκόν, Καστίλλια, Μαγιόρκα, Ιταλία, Σιτσιλία, Λισσαβόνα*, μαζί με κάποιες στοές παλαικές που επιμένουν να αντιστέκονται. *Κι ακόμα εκεί οι αγορές οι πολυσύχναστες, που σήμερα ιδιαίτερα σε θέλγουν*,²⁸ αναβιώνουν μιαν άλλη Θεσσαλονίκη, μέσα στην οποία ο Ναρ βρίσκει το πρόσωπό του.

Στο διήγημά του «Η πόλη μου, οι ρίζες μου» ο Ναρ, μιλώντας σε δεύτερο πρόσωπο, κάτι σαν το «Εις αυτόν» του Ιωάννου, θεωρώντας τον εαυτό του ως φορέα μνήμης όλων των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, ανατρέχει γραμμικά στον χρόνο, παρακολουθώντας όλη την ιστορική διαδρομή και παράδοση των ομοεθνών του, με αρχή τους Εβραίους που ήταν εγκαταστημένοι στην πόλη (μπορεί και από την ίδρυσή της· σ' αυτούς ήρθε να μιλήσει και έστειλε επιστολές ο Απόστολος Παύλος), τους αυτόχθονες, που ήταν *Ιουδαίοι καλοί, Ιουδαίοι αγνοί, Ιουδαίοι πιστοί προπάντων*, αλλά, *καθώς το απαιτούν οι περιστάσεις, και της ελληνικής λαλιάς ειδήμονες*. Ακολουθώς, αναφέρεται στους Ασκεναζίμ που ήρθαν επί τουρκοκρατίας από τη Μεσευρώπη, τους Σεφαρδίμ από την Ιβηρική χερσόνησο, κι άλλους από την Ιταλία και την Πορτογαλία, για να θεμελιώσουν στη Θεσσαλονίκη *τη νέα Ιερουσαλήμ, που φάνταζε στις ακτές του Θερμαϊκού να ξαναγεννιέται*. Θα βρει τη λύτρωσή του από τα εφήμερα στα *άδυτα εδάφια των μυστικών ερμηνευτών της Καβάλα και του Ζοχάρ και στα έθιμα των παλιών παραμυθιών και των χλωμών θρύλων*, στις περίτεχνες ντοπιολαλιές και στα τραγούδια της μονάκριβης εβραϊκής παράδοσης. Στη συνέχεια, όταν η πόλη θα επεκταθεί έξω από τα κάστρα, δηλαδή στις αρχές του 20ού αι., θα

²⁵ Βλ. «Η πλατεία του Αγίου Βαρδαρίου» στο: Γ. Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, ό.π. (σημ. 7), σ. 34.

²⁶ Βλ. Ν. Γ. Πεντζίκη, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, ό.π. (σημ. 19), σ. 82.

²⁷ Βλ. Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η γενοκτονία των Εβραίων στην πεζογραφία της Θεσσαλονίκης», στο: *Παραμυθία Θεσσαλονίκης*, ό.π. (σημ.1), σ. 228.

²⁸ Βλ. «Η πόλη μου, οι ρίζες μου» στο: Αλ. Ναρ, *Σε αναζήτηση ύφους*, Θεσσαλονίκη, «Τα τραμάκια», 1991, σσ. 76-77.

ενωθεί με τους σιωνιστές της Μισζραχή και της Καδίμα, με τους νεωτεριστές του κύκλου της Αλλιάνς, με τους σοσιαλιστές της Φεντερασιόν, και θα ζήσει με τη δική του ζωή τις ζωές όλων αυτών που προηγήθηκαν. Παρατηρούμε ότι η οπτική γωνία, από την οποία προσεγγίζει την ιστορία και τις παραδόσεις των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, συμπίπτει με εκείνη των Πεντζίκη και Ιωάννου. Όταν, όμως, στα κείμενά του «Επεισόδιον», «Το παλιό τρελοκομείο», «Άσμα ασμάτων», «Συναξάρι της Αδέλας και του Μορίς», «Ανεξόφλητο χρέος»²⁹ αναφέρεται στην εξόντωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και στους επιζήσαντες από τα στρατόπεδα του θανάτου, η οπτική γωνία αλλάζει από εκείνη του Ιωάννου (ο Πεντζίκη, είπαμε, δεν αναφέρεται στους Εβραίους και το ξεκλήρισμά τους). Κι αυτό γιατί ο Ιωάννου στα δύο κείμενά του, «Το ξεκλήρισμα των Εβραίων»³⁰ και «Εν ταις ημέραις εκείναις...»³¹ (το πρώτο πεζογράφημα, το δεύτερο χρονικό), αφηγείται τα γεγονότα ως παρατηρητής, ο οποίος και ως ένα βαθμό συμπάσχει, αλλά από το εγκαταλειμμένο διαμέρισμα των Εβραίων συγκατοίκων τους παίρνουν οι δικοί του ένα μονό κρεβάτι και στο κρεβάτι αυτό, που ανεβάσαμε σε λίγο, κοιμόμουν ώσπου έγινα μεγάλος.³² Ο Ναρ, ως γιος επιζώντων του Ολοκαυτώματος, μπορεί να μην έζησε προσωπικά τα τραγικά αυτά γεγονότα (όπως άλλοι Θεσσαλονικείς Εβραίοι που κατόρθωσαν να επιβιώσουν και τα εξιστόρησαν), αλλά διαμόρφωσαν έκδηλα τον ψυχικό του κόσμο μέσα από τις αφηγήσεις των γονιών του και από προφορικές μαρτυρίες άλλων Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα, που τις κυκλοφόρησε σε βιβλίο (μαζί με την Έρικα Κούνιο Αμαρίλιο) το 1998. Και κάτι ακόμα, το σπουδαιότερο: Ο Ναρ ανήκει στη πρώτη γενιά Εβραίων της Θεσσαλονίκης μετά το Ολοκαύτωμα, και μάλιστα είναι γόνος δύο επιζώντων. Η περίπτωση του παραπέμπει στο γνωστό βιβλίο του Πεντζίκη *Ο πεθαμένος και η ανάσταση*. «Θέλω να υπογραμμίσω», γράφει πάλι η Αμπατζοπούλου, «ότι η αξία των πεζογραφημάτων του Αλμπέρτου Ναρ δεν έγκειται μόνο στο ότι συνιστούν μια διαφορετική εκδοχή της λογοτεχνικής αναπαράστασης της γενοκτονίας από τη σκοπιά των επιζώντων, αλλά ότι εγγράφονται στην πλέον αξιόλογη λογοτεχνική παράδοση της Θεσσαλονίκης και την εμβολιάζουν με ένα προσωπικό ύφος που σηματοδοτεί τα ζητήματα του προσδιορισμού της ταυτότητας».³³

Στα κείμενα «Τοπίο του είναι»³⁴ του Πεντζίκη και «Με τα σημάδια της απάνω μου»³⁵ του Ιωάννου, οι δύο συγγραφείς ταυτίζουν το σώμα τους με τη Θεσσαλονίκη. Μπορούμε μάλιστα να ισχυριστούμε ότι το κείμενο του Ιωάννου μιμείται αυτό του Πεντζίκη. Γράφει ο Πεντζίκη: *Έτσι, τώρα, τσακίζοντας τη ζωική δυσκαμψία μου, νιώθω να είμαι όχι απλώς ο χάρτης ή το παραστατικό σχήμα της Θεσσαλονίκης, παρά αυτή ταύτη η έκταση που καταλαμβάνει η πόλη πάνω στην επιφάνεια της γης, καμπυλωμένος σαν τόξο γύρω από τη μητρική θάλασσα, περικλείοντας στη μοναδική μου γέννηση, απειρία γεννήσεων και θανάτων*. Το ίδιο και ο Ιωάννου αρχίζει το κείμενό του ως εξής: *Παρομοιάζω το σώμα μου με την πόλη αυτή – είναι, άλλωστε, η γενέτειρά μου και προς αυτήν πάντοτε κατατείνω*. Ακολούθως, και οι δύο ταυτίζουν τα διάφορα μέρη του σώματός τους με τόπους της πόλης. Ο Ναρ στο κείμενό του «Οι

²⁹ Τα τέσσερα πρώτα στη συλλογή *Σε αναζήτηση ύφους*, ό.π., και το πέμπτο στο: Αλ. Ναρ, *Σαλονικάι, δηλαδή Σαλονικιός*, Αθήνα, «Νεφέλη», 1999.

³⁰ Βλ. Γ. Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, ό.π. (σημ. 7), σσ. 45-61.

³¹ Βλ. «Εν ταις ημέραις εκείνες...» στο: Γ. Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, ό.π. (σημ. 8), σσ. 58-70.

³² Βλ. ό.π., σ. 68.

³³ Βλ. Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η γενοκτονία των Εβραίων...», ό.π. (σημ. 27), σ. 230.

³⁴ Βλ. Ν. Γ. Πεντζίκη, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, ό.π. (σημ. 19), σσ. 20-22.

³⁵ Βλ. Γ. Ιωάννου, «Με τα σημάδια της απάνω μου», ό.π. (σημ. 21), σσ. 173-184.

μυστικές κρυψώνες σου»,³⁶ περιδιαβαίνοντας ανά την πόλη, όπου θεωρεί «μυστικές κρυψώνες» διάφορα γνωστά μέρη της παλαιάς Θεσσαλονίκης, που τώρα ή δεν υπάρχουν ή άλλαξαν όψη, ώστε να μην αναγνωρίζονται πλέον (Χρυσή και Ληταία Πύλη, Ραμόνα, κ.ά.), μιλάει για τα σημάδια καταστροφής της Θεσσαλονίκης, που τα αισθάνεται πάνω στο ίδιο του το σώμα (προφανώς υπονοείται εδώ και το ξεκλήρισμα των Εβραίων), για να καταλήξει: *Όμως, εσύ θα το καταπιείς ακόμα κι αυτό, γιατί μονάχα έτσι θα ενσωματωθείς και θα χωνευθείς, χους εκ χούς και σαρξ εκ σαρκός της γενέθλιας πόλης.* Εδώ πια δεν μιλάμε για τη λογοτεχνική ταυτότητα που δημιούργησαν οι τρεις αυτοί συγγραφείς από τη Θεσσαλονίκη, αλλά για μια προσπάθεια να αναδειχθούν ως μοναδικοί λογοτεχνικοί εκφραστές του μεγαλείου της γενέθλιας πόλης τους. Διακατέχονται από ένα αίσθημα ιδιοκτησίας της Θεσσαλονίκης. Ο Ιωάννου το δηλώνει ρητά: *Ναι, είμαι ο μέγας δουξ της Θεσσαλονίκης.* Και αλλού: *Ομολογώ ότι κατέχομαι από το σύμπλεγμα του ιδιοκτήτη αυτής της πόλης ή του ιδιοκτήτη της ιδέας αυτής της πόλης, και αυτό μου δίνει τη δύναμη, και το δικαίωμα ίσως, να φέρομαι με άνεση απέναντι σ' αυτήν. Μιλώ σκληρά, μιλώ επικριτικά, μιλώ με παροξυσμό και πάθος για τη Θεσσαλονίκη. Και ξαφνιάζομαι όταν και άλλοι, όπως ο Νίκος Πεντζίκης ή ο Κωστής Μοσκόφ, παρουσιάζουν τα ίδια περίπου συμπτώματα.*³⁷ Στα κείμενα αυτά οι τρεις συγγραφείς δεν μυθοποιούν απλώς τη Θεσσαλονίκη, αλλά και το λογοτεχνικό τους εγώ, εκμεταλλευόμενοι τον μύθο που οι ίδιοι δημιούργησαν για τη γενέθλιά τους πόλη. Και τον μύθο αυτό – ή την «πλαστή» ταυτότητα, αν προτιμάτε – τον δημιούργησαν με γνώμονα τις προσωπικές τους επιλογές. Ας δούμε, όμως, ανακεφαλαιώνοντας, σε τι αποβλέπει η μυθοποίηση της Θεσσαλονίκης σε καθένα από τους τρεις αυτούς συγγραφείς χωριστά.

Ο Πεντζίκης είναι φανατικός ορθόδοξος και γηγενής. Η μυθοποίηση, επομένως, που επιχειρεί έχει σκοπό να αναδείξει τη Θεσσαλονίκη ως κιβωτό της Ορθοδοξίας και ως την πιο όμορφη πόλη του κόσμου. Διαβάζουμε: *Ο Άγιος μεγαλομάρτυς Δημήτριος ο Μυροβλήτης μαζί με την πυκνή φάλαγγα των άλλων αγίων, που διήνυσαν εδώ στη Θεσσαλονίκη τον βίο τους, μαζί δε με τη Θεοτόκο Μητέρα-Κόρη, μεσολαβώντας βοηθούσαν στη αναγωγή των αμέσων, προβάλλοντας το παθητικό σχήμα τους γι' αγνάρι, όπου ο καθένας με τα ιδιαίτερα δικά του φτάνοντας, εννοούσε τη λαμπρότερη της πόλεως άποψη* (σ. 39).³⁸ Άλλού: *Η άλλη (μετά τον θάνατο) ζωή δεν είναι ζήτημα ιδεών, και αν η Ευρώπη το ξέχασε, σπαταλώντας τα ηθικά αποθέματα πίστης, εμείς, που επί τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς, δίχως καμιά εύγλωττη και φανταχερή ιδέα, συντηρηθήκαμε πνευματικά μόνο με το τυπικό σχήμα, ύστερα από την πτώση κάθε μάταιου στολισμού στο Βυζάντιο, είμαστε σε θέση να ξέρουμε, επειδή το 'δαμε, να ξεπηδά πάλι σαν ελευθερία η ζωή μας, δίχως κανενός είδους ιδεολογικό ρητορισμό, επειδή και μόνο υπομένοντας ξαναγέμισε τα σχήματα που μας δίνει ο μύθος μας»* (σ. 41). 'Η, στους κόλπους της Θεοτόκου Μητέρας βρίσκεται η πραγματικότητα της Θεσσαλονίκης ολόκληρη (σ. 91). Οι αναφορές, τώρα, στην ομορφιά της Θεσσαλονίκης πάμπολλες: Το δειλινό της Θεσσαλονίκης, το φθινόπωρο, θυμίζει την εικόνα ενός ηλιοβασιλέματος σε βιβλίο του Γκαίτε (σ. 37) τα σπίτια στο λυκόφως μοιάζουν με πίνακα του Ζοζέ Βερνέ (σ. 37) τα νεόκτιστα μέγαρα της προκουμαίας θυμίζουν το Μανχάταν, όπως το είδε στον κινηματογράφο η ομίχλη της Θεσσαλονίκης μοιάζει με εκείνη του Λονδίνου (σ. 45) ο Θερμαϊκός είναι ωραίος όπως η λίμνη της Γενεύης, γενέτειρα του ρομαντικού φυσιολάτρη Ρουσσώ (σ. 79) πάροδοι της Θεσσαλονίκης θυμίζουν τα γαλήνια μικροαστικά ποιήματα του Φρανσουά Κοπέ, ενώ εσωτερικά σπιτιών το περιβάλλον των μυθιστορημάτων του

³⁶ Βλ. Αλ. Ναρ, *Σε αναζήτηση ύφους*, ό.π. (σημ. 28), σσ. 81-86.

³⁷ Βλ. Γ. Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, ό.π. (σημ. 8), σσ. 36 και 106 αντίστοιχα.

³⁸ Όλες οι παραπομπές αφορούν σελίδες του βιβλίου *Μητέρα Θεσσαλονίκη*.

Ντοστογιέφσκι (σ. 35), κ.ο.κ. Αναφέρεται συχνά στο Τολέδο: *Πολλές φορές, κοιτώντας τη βαριά μολυβένια συννεφιά να κρέμεται πάνω από τις επάλξεις των ερειπωμένων τειχών του Κάστρου, συλλογιέμαι τον πίνακα “Το Τολέδο με καταιγίδα”.* Ο μεγάλος ζωγράφος διάλεξε κατάλληλα την ταραγμένη βαριά ατμόσφαιρα, προκειμένου να μας δείξει τα παράφορα συναισθήματα που του ενέπνεε η πόλη, δεύτερη πατρίδα του. *Είχε αγαπήσει το Τολέδο με την παράξενή του ομορφιά. Αλλά μήπως δεν εμπνέει ανάλογα αισθήματα έρωτος η Θεσσαλονίκη σε όσους την προσέχουν και αναγνωρίζουν; Μήπως, δίχως να ξέρει γιατί και με ποιο θέλημα τον συγκρατεί, δεν αισθάνεται κανείς ότι του είναι δύσκολο να αποχωριστεί εύκολα αυτήν που προσφυώς χαρακτηρίστηκε «φτωχομάνα»;* (σς. 49,50). Και καταλήγει: *Πιστεύω πως καμιά πόλη στον κόσμο δεν είναι δυνατό να διδάξει όσα αυτή σήμερα. Κάθε πόλη έχει μια ορισμένη μορφή. Η Θεσσαλονίκη, δίχως να στερείται ένα μακρόχρονο ιστορικό παρελθόν, όπου καθ’ όλη τη διάρκειά του διατήρησε πάντα τη σημασία της, παρουσιάζεται σαν αστάθμητο γίγνεσθαι»* (σ. 45). Εύκολα αντιλαμβανόμαστε ότι ο Πεντζίκης, εκτός από τη μυθοποίηση της Θεσσαλονίκης, επιδίδεται και σε μια επίδειξη των πολυποίκιλων γνώσεών του.

Ο Ιωάννου σ’ όλο του σχεδόν το έργο – στο σημαντικότερο – έχει να κάνει με τη Θεσσαλονίκη. Στα πρώτα βιβλία του την περιγράφει και τη σχολιάζει (π.χ. στα πεζογραφήματα: «Τα λαϊκά σινεμά», «Τα εβραϊκά μνήματα», «Στα καμένα», «Μες στους προσφυγικούς συνοικισμούς», στο βιβλίο του *Για ένα φιλότιμο*). Αργότερα την εξιδανικεύει (π.χ. «Ομίχλη», «Ο παλιός αέρας», στο *Η μόνη κληρονομιά*) και, τέλος, τη μυθοποιεί. Ρίχνει το βάρος στη βυζαντινή της παράδοση, δίνοντας όμως έμφαση στο προσφυγικό στοιχείο. Γράφει: *Βροντολογάει το πορφυρό Βυζάντιο πάνω απ’ τη Θεσσαλονίκη*,³⁹ αλλά η πολυδέγμων Θεσσαλονίκη είχε το χρώμα το βυζαντινό της πάντοτε, ξανααπόχτησε όμως αυτό όλες τις ζωντανές του αποχρώσεις αφότου η πολιτεία πατικώθηκε με προσφυγιά.⁴⁰ Το προσφυγικό στοιχείο, κατά τον Ιωάννου, δίδει το χρώμα του και στη σύγχρονη Θεσσαλονίκη: *Μίλησα – και μίλησα ειλικρινά – για ένα θαυμάσιο σκηνικό που υπάρχει εδώ. Για ένα βυζαντινής προέλευσης και ομορφιάς πλήθος. Για ένα σκηνικό και για ένα πλήθος που συναποτελούν μια κοινωνία του ενός τουλάχιστον εκατομμυρίου.*⁴¹ Και τέλος, ότι το μυστικό νόημα του όρου «συμπρωτεύουσα» είναι ο συνδετικός κρίκος του βυζαντινού «συμβασιλεύουσα» με τον νέο ελληνισμό⁴². Για τον αθηνοκεντρικό αυτό νέο ελληνισμό είναι πάντα επικριτικός, και ειδικά για τη Θεσσαλονίκη λέει πως η πόλη χάνει τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της τη δεκαετία του 1930, εκεί λίγο πριν από τη δικτατορία του Μεταξά και αρχίζει να αναδίδει βλάχικες ξινίλες και οσμές, καθώς εντάσσεται επιτέλους στο παλιοελλαδίτικο σύστημα της κουτοπονηριάς και της μιζερίας.⁴³

Εκτός από τους πρόσφυγες μυθοποιεί έντονα τον έρωτα, αναγορεύοντας τη Θεσσαλονίκη ως πόλη ερωτική. Ταυτόχρονα, μυθοποιεί και το λαϊκό στοιχείο. Λίγα, αλλά χαρακτηριστικά, παραδείγματα φανερώνουν όσα είναι αρκετά για να αντιληφθούμε το μέγεθος και την έκταση αυτής της μυθοποίησης. Γράφει: *Δεν υπάρχει τόπος σήμερα για λατρεία ζωντανών αγίων καλύτερος από τη Συμβασιλεύουσα, αλλά στον λαό, μονάχα στους απλούς, αγρότες και εργάτες, μες στους λογίους έχουν εισχωρήσει φοβερές μαριόγκες.*⁴⁴ Μιλώντας για το πάνω μέρος της σημερινής πλατείας Δικαστηρίων, που το αποκαλεί «Ομφαλό», όπου πιθανώς υπήρχε το αρχαίο

³⁹ Βλ. «Το λειρί του πετεινού» στο: Γ. Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, ό.π. (σημ. 8), σ. 57.

⁴⁰ Βλ. «Η παρέλαση των προσφύγων», ό.π. (σημ. 12), σ. 66.

⁴¹ Βλ. «Η πρωτεύουσα των προσφύγων» στο ομώνυμο βιβλίο, ό.π. (σημ. 8), σ. 47.

⁴² Βλ. «Η παρέλαση των προσφύγων», ό.π. (σημ. 12), σ. 75.

⁴³ Βλ. «Η πλατεία Αγίου Βαρδάρου», ό.π. (σημ. 25), σ. 45.

⁴⁴ Βλ. «Η παρέλαση των προσφύγων», ό.π. (σημ. 12).

στάδιο, στο οποίο μαρτύρησε ο άγιος Νέστορας, εκεί, τις νύχτες, ο δύσβατος τόπος σκεπαζόταν, θαρρείς, από το μουρμουρητό του αθλητικού αγίου [...]· αληθινά, όμως, το αιώνιο μουρμούρισμα προερχόταν από τα ζευγαράκια όλων των κατηγοριών, που κατέπλεαν με τα πρώτα σκότη...⁴⁵ Για το άλσος του Σεΐχ-Σου, γνωστό τόπο ερωτικών συναντήσεων και συνενυρέσεων, διαβάζουμε: *Και πρέπει για πολλούς το Σεΐχ-Σου να έγινε το ερωτικό Θαβώρ, όπου το άκτιστο φως, που εκπορεύεται από το περιπόθητο κορμί του άλλου, τους διαπέρασε για μια στιγμή, και από τότε ως τα γερατεία τους δεν κατόρθωσαν να ηρεμήσουν.*⁴⁶ Αναβιώνοντας τα εβραϊκά μνήματα, που, πριν τα καταστρέψουν οι Γερμανοί (στον μέρος αυτό χτίστηκε αργότερα το πανεπιστήμιο), υπήρξαν και αυτά τόπος ερωτικών συναντήσεων, πιστεύει ότι κάποτε θα αναστηθούν κι αυτοί που κείτονται, κι αυτοί που κάναν έρωτα τις νύχτες από πάνω.⁴⁷ Προχωρώντας ακόμη περισσότερο, αναφέρει ότι στο νεκροταφείο Ζεϊντελίκ, που είναι γεμάτο από χιλιάδες θαμμένους στρατιώτες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σκοτωμένους, τόπο φροντισμένο με θαλερό χορτάρι, τα ζευγαράκια δεν πηγαίνουν εκεί, διότι το βράδυ κλείνουν τις πόρτες, αλλά ο τόπος είναι σαφώς ερωτικός, διότι ο έρωτας αναδίνεται από τους τάφους.⁴⁸ Λέει ακόμα πως ο έρωτας στη Θεσσαλονίκη είναι διαχρονικός, αφού ακόμα και την περίοδο της γερμανικής Κατοχής, εποχή αίματος, η Θεσσαλονίκη ήταν κατάφορη ερωτισμό. *Σκηνές πραγματικά ερωτικές [...], που τον ερωτικό παλμό τον έδιναν οι άντρες, μάλιστα οι βαρύτεροι.*⁴⁹ Είναι, νομίζω, φανερό πως, αν για τον Πεντζίκη ο θάνατος είναι η συνέχεια της ζωής, ή, ορθότερα, η μετάβαση σε μια άλλη, αληθινή ζωή, για τον Ιωάννου η μετάβαση αυτή γίνεται μέσα από τον έρωτα.

Ο Ναρ, με τη σειρά του, μυθοποιεί και αυτός το εβραϊκό στοιχείο. Αναφέρει ένα θαύμα με το οποίο στέριωσε η συναγωγή τους όταν οι γενίτσαροι ήθελαν να σκοτώσουν τον ραβίνο τους, αλλά εκείνος γινόταν αόρατος,⁵⁰ ή μια ιστορία, που κάποιιο πρόγονοί του επί σουλτάνου Μαχμούτ σκότωσαν κάτι θηρία γενίτσαρους για να σώσουν μια μακρινή γιαγιά του, την οποία ήθελαν να απαγάγουν.⁵¹ Αξιοσημείωτη η παρατήρηση του Μ. Κοντολέοντος: «Η πόλη της Θεσσαλονίκης παρουσιάζεται ως πόλη φετίχ, αλλά παράλληλα γίνεται μια προσπάθεια (ιδιαίτερος επιτυχής) να συνδεθεί το παρελθόν της με το παρελθόν της εβραϊκής καταγωγής του συγγραφέα, ενώ την ίδια στιγμή αυτή πάντα η πόλη ταυτίζεται με την υπαρξιακή αγωνία του ατόμου-κατοίκου και θαυμαστή της».⁵² Επίσης, στα διηγήματα που αναφέρονται στο ξεκλήρισμα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, τα άφθονα ποιητικά στοιχεία δίνουν ένα ελεγειακό τόνο στην αφήγηση. Πρέπει, όμως, να επισημάνουμε ότι ο Ναρ μιλάει και για ταξικές διαφορές που υπήρχαν στην Κοινότητά τους, και πώς εκείνος ήταν υπερήφανος για τη φτωχή λαϊκή καταγωγή του: *Ο παππούς μου, λοιπόν, ήταν ψαράς, ο πατέρας μου μαραγκός κι η μάνα μου καπνεργάτισσα. Αυτοί οι τίτλοι μου, αυτές οι περγαμινές μου, και δεν μπορώ να σταθώ πουθενά χωρίς να τις μνημονεύσω.*⁵³

Μένει τώρα να απαντήσουμε στο ερώτημα αν είναι νόμιμο – ή, ορθότερα, επιτρεπτό – αυτοί οι τρεις συγγραφείς, ως οι θεματοφύλακες της ιστορικής παράδοσης της Θεσσαλονίκης (ελληνικής οι Πεντζίκης, Ιωάννου, εβραϊκής ο Ναρ),

⁴⁵ Βλ. «Τα ίχνη της πυρκαγιάς» στο: Γ. Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, ό.π. (σημ. 7), σσ. 156-157.

⁴⁶ Βλ. «Σεΐχ-Σου» στο: Γ. Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, ό.π. (σημ. 7), σ. 142.

⁴⁷ Βλ. «Με τα σημάδια της απάνω μου», ό.π. (σημ. 21), σ. 180.

⁴⁸ Βλ. «Θεσσαλονίκη-Αθήνα. Μια ερωτική σύγκριση» στο: Γ. Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, ό.π. (σημ. 8), σ. 25.

⁴⁹ Βλ. «Τα ίχνη της πυρκαγιάς», ό.π. (σημ. 45), σ. 178.

⁵⁰ Βλ. Αλ. Ναρ, «Σε αναζήτηση ύφους» στο ομώνυμο βιβλίο του, ό.π. (σημ. 28), σ. 132.

⁵¹ Βλ. «Οι σαράντα και η Εστρέα» στο Αλ. Ναρ, *Σε αναζήτηση ύφους*, ό.π. (σημ. 28), σσ.109-121.

⁵² Βιβλιοκρισία για το *Σε αναζήτηση ύφους*, περ. *Το Τραμ* 17-18 (Ιαν. 1991) 127.

⁵³ Βλ. Αλ. Ναρ, «Σε αναζήτηση ύφους» στο ομώνυμο βιβλίο του, ό.π. (σημ. 50), σ. 138.

να δημιουργούν μια λογοτεχνία τοπικιστικής, θα λέγαμε, εμμονής, με πολλές και ποικίλες υπερβολές που οδηγούν στην μυθοποίηση και προσδίνουν στην πόλη μια «πλαστή» ταυτότητα. Γιατί, βέβαια, η λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης έχει πολλούς άλλους συγγραφείς που ενσωματώνουν – όπου και όταν χρειάζεται – την πόλη στα κείμενά τους, χωρίς να τη μυθοποιούν. Πιστεύω πως η απάντηση έχει να κάνει με την ποιότητα των λογοτεχνικών κειμένων. Όταν η αισθητική αξία του κειμένου είναι υψηλή, τότε έχουμε να κάνουμε με έργο τέχνης και ο λόγος ανήκει μόνο στον δημιουργό του. Αν, όμως, η ποιότητα δεν στέκεται στο ύψος ενός καλού πεζογραφήματος, τότε διαφαίνεται η σκοπιμότητα του συγγραφέα να εκμεταλλευτεί τη γενέθλιά του πόλη.

Επιλογή Βιβλιογραφίας

Γ. Αναστασιάδης, «Η σύγχρονη ιστορία της Θεσσαλονίκης μέσα από το έργο του Γ. Ιωάννου», *Αντί* 342 (1985) 16-20.

Β. Αποστολίδου, «Ο ρόλος της πεζογραφίας στη μυθοποίηση της πόλης. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», στον τόμο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19^{ος}-20ός αι.)*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 2000, σσ. 559-572.

P. Mackridge, «Η πραγματική και φανταστική Θεσσαλονίκη στο πεζογραφικό έργο του Β. Βασιλικού και του Γ. Ιωάννου», στο: Π. Σφυρίδης (επιμ.), *Παραμυθία Θεσσαλονίκης (Πρακτικά συνεδρίου, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, 23-25 Οκτωβρίου 1996)*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ.338-352.

Αν. Σατραζάνης, «Η πλατεία Βαρδαρίου και ο Γιώργος Ιωάννου», *Ο Παρατηρητής* 8 (1988) 69-77.

Αν. Σατραζάνης, «Το πρόβλημα του χώρου στην πόλη στους πεζογράφους της Σχολής της Θεσσαλονίκης: Η περίπτωση του Ν.Γ. Πεντζίκη και του βιβλίου του *Μητέρα Θεσσαλονίκη*», στον τόμο *Η Θεσσαλονίκη. Αφιέρωμα στα 2300 χρόνια της πόλης*, Θεσσαλονίκη, Δήμος Θεσσαλονίκης, 1985, σσ. 685-692.

Αν. Satrazanis, *La ville de Thessalonique dans la prose locale (1935-1985)*, Θεσσαλονίκη, «Ζέφυρος», 1996.

Έλ. Χουζούρη, «Η Θεσσαλονίκη στην πεζογραφία του Γ. Ιωάννου», *Γράμματα και Τέχνες* 39 (1985) 8-12.

Έλ. Χουζούρη, *Η Θεσσαλονίκη του Γιώργου Ιωάννου*, Αθήνα, Πατάκης, 1995.

Σωτηρία Σταυρακοπούλου